

ד"ר ארנה גולן

מהו היין והתירוש שמיכאל רייך מעניק לנו ללגום ממנו?

מיכאל רייך, "ייני ותירושי – שירים", עורך: עודד פלד
הוצאת ספרי עיתון 77, 2020, תש"ף, 106 עמ'.

ספרו החדש של מיכאל רייך נושא כותרת מישנה: "שירים", אך כל מי שיפתח את העמוד הראשון יחוש כי נחצו הגבולות בין שירה לפרוזה וכי תבנית שירית מקורית וחדשה לפניו. אמנם, הגבולות בין שני הז'אנרים חדלו זה מכבר להיות מוצקים, ולא רק במאפיינים "הצורניים". אלא שהפעם – ויש לזכור שהספר שלפנינו נכתב על ידי יוצר שהוא גם מספר, ועל ספר סיפוריו רב העניין כתבתי בשעתו – רייך מבטל את הגבולות באופן נרחב וכולט. אמנם השירים מודפסים בתבנית של שירים, אך הם ארוכים למדי ורחבי טורים ונשימה, אם כי אך באופן נדיר הם מתארכים מעבר להיקף של עמוד. אלא שאין אלו שירים ליריים "קלאסיים" כלל. אין בהם השתפכות נפש לירית של הדובר, ואין התמקדות בתהליכי הנפש של "האני" הדובר בהם, הפואטיקה המנחה אותם היא שונה. בפועל הדובר משמש כעין המתבוננת בעולם ובאדם ואף בעצמו, חותר להבין דבר על הקיום האישי, האנושי והלאומי, ומבטו מלווה בתגובה ריגשית ולעיתים אף בהומור. ניכר בה לא רק ניסיון חיים ותבונה, שיקול דעת והיפתחות אל הזולת, אלא גם ערכים של אהבת האדם, הארץ הזאת וההיסטוריה שלנו. פעמים רבות מתלווה לכל אלה אופטימיות רחבת דעת.

ואם כך, מהו מיבנה השירים? לרוב הם נוצקים כביכול בתבנית של סיפור, אף שהוא מרחק לרוב בין הריאלי למיטאפורי, כך שכל שיר כולל כעין סיפורון, עלילונת קצרה ולעיתים רק אפיזודה אחת או שתיים. ואילו בסוף, בסיום, מצפה הפואנטה ההגותית-ריגשית או המיטאפורית. וכך, המשורר מספר משהו, קורה משהו ומתפתח, אם בעולם החיצון ואם בתודעתו של המשורר שעה שהוא מתבונן באירועים ריאליים בהווה או בעבר אך לעיתים הם מתרחשים בנפשו. או אז הוא עשוי לפגוש שם את עצמו או אדם אחר ובמהלך הסיפור יש והם נעשים מיטאפוריים. ובנוסף, לרוב, לקראת סיום, תחול כאמור קפיצה, ובה סיכום הגותי טעון רגש, או מיטאפורי, של "העלילה".

גם הלשון השירית ספוגת תרבות ישראלית ומקורות מקראיים, אף כי באופן מוצנע וצנוע. עם זאת, בשל דרכי המבע עשוי הקורא לא פעם להתלבט מהי משמעותו של "הסיפור", שהרי תמיד התכלית היא המחשבה המופשטת. וכך, אף כי רק הפרק הראשון נקרא "שירי הגות" והוא כולל רק 11 שירים. הרי בפועל, כל שירי הספר הם שירי הגות.

אפילו שני השירים, הנראים לי האישיים ביותר, יש בהם מן ההגות אף שבעיקרם הם חושפים זמן ורגש של מצוקה. האחד הוא עם אביו ההולך למות, והשני בציפייה לבנו החייל המאחר להגיע הביתה בערב שבת. שניהם מכונסים במדור בעל השם "בין הזמנים", שאינו חושף כלל שידובר בו על עניינים אישיים ביותר, ענייני משפחה, ובשירים עצמם בולט ריסון המבע. מאלף גם לראות, שכל אחד משניהם מסתיים בכעין פיצוי, ואפילו יהא דמיוני ומופלא, כי רק הוא שיאפשר לשאת את הכאב. ומעניין, סיום מעין זה אופייני לרבים בשירי הספר, ומעיד על מבטו המפוכח אך אופטימי של המחבר בעולם.

וכך נפתח השיר הראשון, רחב ההיקף ויוצא הדופן, "ימי ראשית הקץ", בקטע פרוזאי בתכלית, גם מבחינת הלשון. ועניינו ברקע של התקופה ואף כי עיסוקו במוות אינו מאפשר כלל לנבא את נושאו. מאוחר יותר יתברר כי דווקא הניגוד ובהמשך התחברותם יחד עתידים ליצור את האפקט החזק. וכך נפתח השיר:

"כשהסתיימה המלחמה הנוראה ההיא בשלהי שנת שבעים ושלוש / לא יכולתי לשמוח על ניצחוננו בגלל המחיר שגבתה. / איש לא שאלני לתחושותיי. / כלקח צורב ובשל תחושת

הביטחון שנסדקה / הורה מפקדנו לכמה מחבריי החיילים ולי / להישאר בבסיס בחלוף שבוע הודיעוני: אביך אושפז ב'העמק' ומצבו מוגדר קשה. / כבהרף עין ידעתי שהמלחמה עבורי רק החלה / וסביר שיהיו בה נפגעים."

ואכן, מן הידיעה על המלחמה הפרטית במחלת האב האנושה מתחילה ההמראה המרוסנת לפסגות של רגש, הבן ממחר לשבת ליד האב וללטף את ידיו "כדי לחברו לחיים כמו אהבתי," אך עיני האב עצומות אם משום שהכרתו מעורפלת ואם בשל "חששו לפגוש במלאך-המוות פנים אל פנים," והבן אכן שומע כבר בדמיונו את פסיעותיו של המלאך הממית וקולט בחייו רוחו את "תשדורתיו המבוהלות של אבי וקשיי פרידתו ממני" והוא מכביר ליטופיו.

אותה שעה השמיים הניבטים מחלון בית החולים מלאים אפר של תוכחה "וצפופים בנשמות לרוב של לוחמים צעירים / שעשו את צעדיהם הראשונים אל העולם שמעבר." או אז, בשמיים כוויים וכבויים, מבעד לחלון "אני ברוחי הנסערת הבחנתי בו (באב) מבעד לדמעות / מרחף בלוויית כמה מלאכים ופניו שלווים כפי שלא ראיתי מעולם" ולמד את האמת הפרדוקסלית עד כמה הארעיות (של החיים) יציבה. אותה שעה עם הדמעות, המלאכים התפוגגו אט אט, הפכו לנצות לבנות ואלו נעשו לדפי ספר זיכרון שנכתב בתוכו.

לעומת שיר זה – "עוד מעט שבת המלכה" הוא שיר מרוסן בהרבה, שהרי גם האירוע אינו ממש דרמטי. המשורר, מספר על ציפייתו לבואו של הבן החייל הביתה בערב שבת, והאיחור שלו ההולך ומתארך מעורר בו חרדות, עד שהודעה המגיעה סוף סוף מהורי חברו של הבן מברשת לו שנשארו השניים בכוננות פתע, והיא מזניקה את הסיפור במבצעו לשיר מרגש בסיום, עם רמיזה לשבת המלכה כמי שהצילה אותו. ובסיום הוא יחכה ליציאתה עד שיתקשר אליו. ואם נסכם, מהו "ייני ותירושי", כלומר – מהו היין והתירוש שמיכאל ריך מעניק לנו לגימה, עלינו לשאול מהם הנושאים ומאיזה עולם צמחו.

מן השירים עולה דמותו של בן הארץ הזאת, מבני ארץ ישראל היפה, שהטבע בעמק יזרעאל ובקיבוץ הוא נוף ילדותו, והיין והתירוש, המשמשים מיטאפורה לשיריו, הם כמעידים שערכי ילדותו וחוויותיו מאז מצויים ברקע יצירתו. לכן, גורל האומה והאדם והחברה בארץ בהווה ובהיסטוריה, כמו גם הקיום האנושי, מצויים באופק תודעתו לא פחות מההתבוננות בקיומו שלו. גם ההיסטוריה של הארץ הזאת מפעילה אותו, ניכר ניסיון חייו, היכרותו עם מקורות הלשון העברית בייחוד המקראית, ומשולבים בדבריו, באופן טבעי, קטעי פסוקים תנכ"יים, שירי ארץ ישראל, אימרות שאמרנו ועוד.

על מה, למשל, נסבים שירי ההגות? השיר הראשון, המדהים לטעמי, שמסופר בו על דיאלוג פנימי, בינו לבין זה שבליבו והוא מנסה לדובבו. תחילה דומה כי איש אחר הוא, ואולי "האני" השני של הדובר, אך אט אט קולט הקורא, ואני מקווה שאני לא טועה, שקול אלוהים הוא, אל חלש, ולא תמיד קדוש, המודה כעצמו ומצהיר כי אינו מושלם, ראייה היא לכך האנשים שברא... והדובר המכנה אותו "אדוני" (עם חריק! כאדם!) ועוד מנסה להציע לו מה לעשות... אכן, מהותה של הבריאה היא הנושא.

בשיר השני נמסר מעין סיפור של המשורר על עצמו שתמיד רץ, גם במחשבותיו, גם בלילה "לאור עששית כותלי מצחי." והנה כאן אכן דומה לו שאיש קטן בתוכו מזהירו שיחדל לרוץ ולכלל היותר יכתבו שניהם בהליכה...

אלוהים קיים אף בשיר השלישי, "כשרוח אלוהים מרחפת על פני השדות" – עיקרו של השיר הארוך תיאור סיפורי של אלוהים היוצא לראות בצמיחת גידולי השדות של ברואיו וכבר חש בנשימתו את ריח מאפיהם, ויודע שרק ענווה ומסירות לזולת הם שיבטיחו את המטר ואת הטוב שבקיום.

אכן, הרושם הוא כי באיזה מקום קיים אלוהים בעולמו הרוחני של ריך ולא רק כביטוי חיצוני, וזה ניכר אף בשירים אחרים. הוא קיים כבורא היקום, אחראי לו, בוחן את האדם פן ישחית ומבקש להדריכו והאדם שומע את צווי האלוהים בקירבו.

ניכר, האופטימיות מניעה את המשורר בצד הפיכחון, ואמונה בצד היעדרה, נאמנות לארץ וקיסרוג על מלעיזיה. בשיר "ייני ותירושי" מתואר מעשה יצירת השיר כגידול היין והתירוש, והשיר מסתיים בלעג סמוי ומעודן, כהרגלו, לפרשני השירה, שהמשורר יקשיב להם, לאותו "שכן" שיסביר לו ברוב דעת מה יש בשיר ואז אולי "יעמוד כותב השיר על טיב יינו שלו ואם קלע לכוונת המשורר."

שיר אחר ידבר על אנושיותו של עורב, אחר על זקן בודד וחולה היושב לרגלי הר וזה עם הגלימה השחורה המאיים לקחתו אך מרחם עליו. בקיצור – זה עולמו הרוחני של המשורר, אך ראוי לציין, כי השירים נטולי אגו.

המדור השני מצהיר על נושאו, "החברה האנושית", אך בפועל אינו עוסק בשאלות חברתיות אלא בפרט שבחברה. פותח אותו שיר נהדר, לטעמי, שמסופר בו על "אושר קטן" שעבר לידו והיו לו פנים וגוף ואפילו נברא בעולם הפנימי, אך בסוף מישהו אמר שזה בסך הכל בנו של השכן החדש... וכך מובאים במדור גילויים אנושיים מכמירי לב מסופרים כתהליך המשלב היבטים חיצוניים ופנימיים והפואנטה מצפה בסוף. אכן, שירה לחלוטין לא שגורה. בלשון שנעה בין המיטאפורי לסיפורי – מדובר על רשעות או אחריות אנושית וצביעות, ואפילו על קרב של הפלמ"ח שגירסאותיו השתיים, מקורן במאבק על ליבה של אחת הלוחמות. שהרי טבע האדם הוא הנושא. ובכל זאת, דרך הסיפור היא הקובעת וקצר המצע מלהדגימה. השיר על "האגו" של עצמו, למשל, נפתח בהצעה הריאלית שהיתה לו בצעירותו להיות שחקן ספסל. אך ההצעה נעשית מיטאפורה למצבו בהווה: אז סירב לה בגאותו, ואילו היום הוא מרוצה להשתייך ל"חבורת הספסל" של החיים והוא מחייך אליה.

בדומה לכך תוהה המשורר ומיצר על תופעת השיימינג, וכולט במיוחד השיר על הנערה העיוורת וראיית עולמה, הנמסר מזווית ראייתה ברגישות ובלשון פיוטית וייחודית ומסתיים כך: "מה הפתיעני גשם הבוקר הרחום / ליטף ראשי בנדיבות כמו לא היה בי מום / אזי גיליתי / מה טוב ומה נעים לתת / רטוב כל כך רכן אליי, / נשק שפתי ולחיי / היה הוא הראשון שאהב אותי באמת."

ואז, אפילו השיר הבא, על הקיבוץ שהתפצל – והרי רייך כבן קיבוץ עין חרוד מכיר זאת מניסונו – רוכש אף הוא קווים פיוטיים בדמותו אותו לכעין תהליך ביולוגי ושל רוחות רעות בצד רמזים לריאליה של אז, ואילו השיר "עולם כמנהגו", שעיקרו תיאור סיפורי של נוף עמק יזרעאל חושף את הקשר הנפשי העמוק למחוז הולדתו.

מדור מיוחד מוקדש לדמויות בודדות או שנזנחו ואשר ריתקו את תשומת לב המשורר ומהתבוננותו בהן וממאפייניהן ויחסיהן למד איזו אמת כללית, אפילו מיטאפיסטית. הוא מכנה אותו בשם "צייד בודד הוא הלב" וזהו, כמובן, שמו של רומן אמריקאי משנות ה-60 למאה שעברה, שגיבורו חירש, ואף נעשה על פיו סרט ידוע שזכה באוסקר, והוא אחת מן העדויות למנהגו של רייך לשבץ שמות יצירות, קטע שירים, פסוקים מן המקורות בלא להבליט זאת. והשירים כולם נוגעים ללב, ייחודיים, על בדידותו של אדם שננטש במצבים שונים והמקומות שונים. ואם כי לא על המשורר עצמו ידובר, הרי נפשו מובלעת כאן. למשל בשיר הפשוט לכאורה: "לאחר כל אלה", שיגע בכל אדם שיחלה מחלה קשר או שיתבגר:

"מה לאל ידיו לעשות / לאחר / שהתאמתו החשדות בדבר בגידת הגוף, / לאחר זעקת הלב שניבא רעות וצדק, / לאחר שמצא עצמו בעולם לבן וצח / אשר משמיו יורדים אליו צינורות אינפוזיה, / מה עליו להרגיש לנוכח / החברים השוכחים לבוא / כמו כתובתו נמחקה. / האשלייה שיכול היה לבטוח בחברים כאלה – / עתה / שאין עוד זכר לשרידי אמנות אילמים שניגרו ממנו בעבר, / כאשר אופף אותו היובש הגדול – / נותר רק זיכרון מוצק אחד המתגלה לו כידיד אמת, / נחל ילדותו שעדיין מפכה בנפשו. / כן, זהו ידיד אמת אחד ויחיד שכולו רק שלו / הוא היחיד שיזרום אליו לאט ובשקט / לשטוף פניו המיוזעות, / כדי לעוטפו עד תום / עם בוא העלטה הגדולה."

השיר חוצה את הגבולות בין שירה לפרוזה, אבל את הלב הוא מפעים. בכך אין ספק. מאידך, על רקע מדור מרגש זה, יתכן כי הקורא יצפה לווידויי אהבה במדור המוקדש לה. אלא שכבר שמו של המדור משמש אות אזהרה: "אהבה היא מיצרך חיוני". מיצרך? אהבה היא מיצרך? ובכל זאת, התהייה על מהותה, קטעי דיאלוגים רבי משמעות כמו זה החושף פער בהבנת הדיבור ועיקר בחיים בין זוג נשוי זה שנים, ואפילו כעין וידוי קצר של אשת איש הנשואה באושר אל "דליתי כפנינה צידוק מוסרי / ליחסי אישות חמים / עם שכני הערירי," ואפילו מובאים דברי סב הרואה באהבת הנכד פיצוי הולם על הקרבת נעוריו לארץ הארץ הזאת במקום להרפתקאות אהבה. כל אלה נמסרים, כפי שכבר נאמר, בלשון של הלב, בתנועה בין המיטאפורה לדימוי, להרהור ולעובדה, היוצרת ז'אנר חדש.

אפשר להדגים את השוני בין המדורים אם נציב, למשל, אל מול השיר "הלכה" שבמדור הקודם, את השיר "מה לי כי אליך" שבמדור על האהבה. הראשון נפתח כך: "היא קמה והלכה / קמה ועזבה / כלומר, עזבה אותו. / באמצע משאם הכבד של החיים. / קמה והלכה." ועזיבתה נמסרת כתהליך פיוטי מכמיר לב, המוליך מתחושת אובדן לאופטימיות זהירה: "אם לא יבכה עד הבוקר / סימן מובהק הוא שהשמש עוד תזרח / וגם אם יזיל דימעה, אין דבר, / היא עוד תזרח."

לעומת זאת, השני, דווקא נפתח כך: "מה לי כי אליך? / כל עוד / לחם איכרים מונח על שולחני / וציפורי השיר באות-קרבות ונכתבות במעונו." והשיר מונה אז את השלווה, הנכדים, היופי המקיף, תכול הרקיע המחייך, הידיעה "לא לעורר את האהבה עד שתחפץ", כנאמר במקרא, "כל עוד כל אלה מתקיימים – / טבול יומי בריח היסמין / ומה לי כי אליך?" דומה, חוכמת בגרות ואושר משפחתי עומדים מאחורי כל זה.

לאור כל זאת, מעניין לבחון את חלקו האחרון של הספר, שבו מרוכזים שלושה מדורים המתיחסים לארץ הזאת, לאדמתה, לנופה, לטבע ולעיבודו, להיבטים לאומיים והיסטוריים, ובנוסף גם לאדמת הארץ ואפילו למאבק העמים על האדמה כמו גם לדמויות תנכ"יות אחדות. הכול צומח מאדמת עמק יזרעאל, נופי ילדותו של המשורר (שגם בספר הפרוזה האחרון שלו נותר נאמן לו, אף שכבר מזה שנים אינו מתגורר עוד שם), והכל בטון מרוסן ומאופק שאינו מאפיין את הטונים הגבוהים וחסרי הבנת הזולת המאפיינים את השיח בחברה שלנו היום,

המדור הראשון בין השלושה קרוי "אדמה, אדמת". כשם שירו הנודע של אלכסנדר פן שבזכות הלחץ שחיבר לו מרדכי זעירא הפך ללהיט ביישוב היהודי על גבעות שייך אבריק, שם נרצח אלכסנדר זייד, השומר הנערץ. ואכן, כבר בשם נשמעת לא רק הצהרת נאמנות לאיזור ילדותו של המשורר ולערכיה, אלא גם להיבט הלאומי הכרוך בכך.

ומה יש שם באדמתו של המשורר? לא בה, אלא בו. קשר עמוק לארץ ולטבע שבה. אף דומה, שהשיר "על רוחב ועל עומק", המביע את כאבו של הדובר על הארץ המתכסה ערים ונחמתו בעץ האלון. הרי סופו של השיר, המספר על קמילת העץ כי שורשיו מיאנו להיאחו באדמה, נעשה משל לילידי הארץ העוזבים אותה.

מכמיר לב הוא השיר על הלום קרב, ואילו השיר "שכני ואני", דובר בכעין משל לסכסוך הישראלי-פלסטיני – "שכן מוזר יש לי שרב חפצו לקרבני בדרכו המגושמת / אל האדמה, / נשבע האיש בזקנו המדובלל של נביאו / שיהפוך אותי ושכמותי לשוכני עפר / אלא אם כן ניגלה משפחתי ואנוכי / לארצות מוצא הורינו בניכר."

או אז מובאים הניגודים בינו לבין שכנו, והוא אפילו מציע לו, "אעזור לך לטפל היטב בגפניך – / אני אומר לו, / אך שכני אינו יכול למחול."

עם זאת, בסיום הספר, במדור הקצר על דמויות מן המקרא, מובא שיר תקווה בשם "צדק מאוחר". על פיו עשוי מחפש לעשות צדק מאוחר עם יעקב, ומתהווה סיפור על מות יצחק וקבורתו: "והנה מאכלת סבם אברהם מחוללת לפנייהם במערת המכפלה / ויהמו ויאחזו איש כתף אחיו / עד כי לא קמה בהם רוח / ויקרא יעקב / אחי אתה / ועשיו נשא פניו אליו / ולא שטמו עוד."

וכך, היכולת לצאת מעצמך אל העולם ולהתבונן בחברה ובקיום הלאומי והאנושי בתבונתו של אדם בוגר ומתוך סלחנות והזדהות, כמו גם ביטול הגבול שבין שירה לפרוזה – כל אלה העניקו לנו יין ותירוש מלבבים ומיוחדים במינם שאך מקצתם טעמנו כאן.